

Supos

la roca

Número 0 **Agost de 2008**

butlletí de

larxivello
ASSOCIACIÓ CULTURAL

POTSER MOLTS DE VOSALTRES en veure dins del llibre de festes aquest butlletí d'una associació cultural xodenca us haureu preguntat d'on ha eixit aquesta associació i qui són els seus integrants o també, amb quina finalitat es crea. Bé, es tracta de preguntes raonables que tenen la seua resposta. La idea va sorgir en una de les reunions de la Comissió de Festes la qual, encara que constituïda per a organitzar i fer-se càrrec de les festes d'agost, en la pràctica és requerida per a diversos actes culturals o festius que s'esdevenen al llarg de l'any, com ara l'aniversari de la Carta Pobla, actes de Setmana Santa, sant Antoni, Cap d'Any, caps de setmana festius, etc. Si hi haguera una associació constituïda específicament per a l'activitat cultural podria fer-se càrrec d'aquests i molts altres actes de manera més apropiada i en ella podrien participar moltes més persones que s'estimen el poble encara que no siguen membres d'aquesta comissió festera.

Una associació així conformada podrà programar activitats culturals i festives al llarg de l'any que ens serviran també per promocionar el poble i ens donaran l'excusa per trobar-nos ací en unes altres ocasions a més a més de les festes d'estiu.

Així, *l'Associació Cultural l'Arxivello* naix per a planificar i desenvolupar activitats culturals, mediambientals, esportives, lúdiques, d'oci i d'esbargiment, promoure activitats orientades a la conservació, restauració i dignificació del patrimoni cultural i arquitectònic de Xodos i posar en valor tant la seua història escrita com l'oral, etc. El butlletí que teniu a les mans pretén ser una petita mostra del tipus d'activitats a les quals ens referim.

És clar que una volta creada l'Associació regirà la seua vida i la seua activitat de forma absolutament autònoma d'aquesta o de qualsevol altra comissió de festes futura, amb les quals no hi ha dubte que col·laborarà estretament, però des del mutu respecte a la independència de cadascuna d'aquestes dues institucions locals.

Per últim, haureu vist com aquest butlletí ve marcat amb el número 0, amb aquest senyal els promotors volem deixar ben clar que l'Associació encara està per fer-se i podrà publicar el número 1 quan tots els qui vulgueu formar-ne part us hàgeu inscrit i en assemblea hàgeu decidit la seua línia d'actuació, elegit la seua junta directiva, debatut el seu programa d'activitats, etc. L'Associació l'Arxivello està oberta a tothom que vulga contribuir a la promoció del patrimoni i de la vida cultural xodenques. Us esperem a la primera assemblea de llançament de l'Associació que es celebrarà al local dels majors el diumenge 10 d'agost.

Unes notes sobre el poblament de Xodos en el temps

Amèlia Cervera Sos
Josep Lluís Viciano Agramunt

LES PRIMERES DEIXES d'ocupació humana del territori que es coneixen potser que siguin de les gents dels primers metalls. Això no vol dir que no n'han d'haver anteriors, però per a traure-les a la llum falta una prospecció sistemàtica.

En general, per a les terres altes, són llocs ben pobres en indicis, possiblement d'ocupació temporal, sense cap preocupació defensiva, i això fa pensar que les puntes de fletxa de sílex que es troben en ells són d'unes gents més dedicades a la caça que a l'activitat bèl·lica.

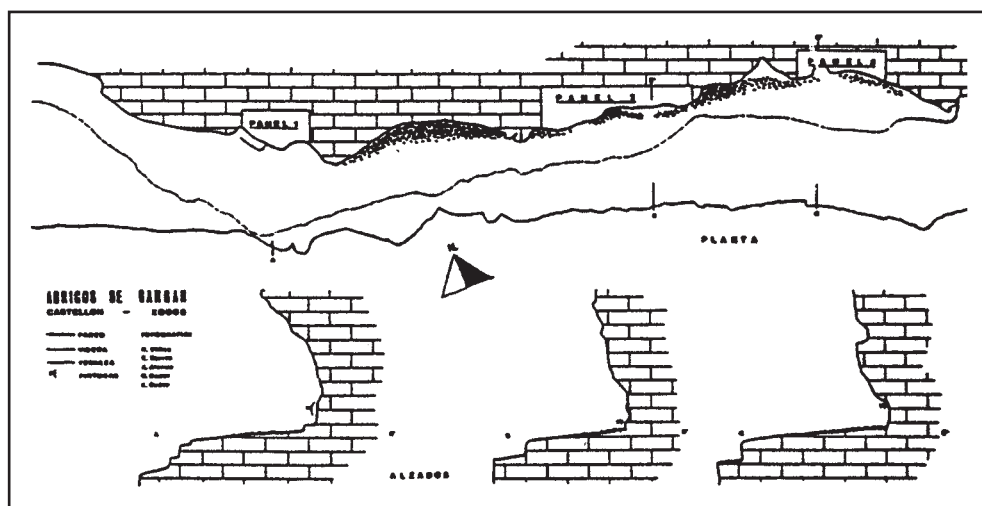
Enterraven en coves, en inhumacions col·lectives, com si les cavitats foren panteons familiars o clànics.

Una mostra de poblament pot ser la Banyadera, el colladar que s'estén entre les vessants de Penyagolosa i la lloma Belart, que parteix aigües entre el Texuelo i la Pegunta, a cavall de la ratlla de Vistabella i Xodos, a 1.497 metres d'altitud. Per tot el lloc i els bancals erms hi ha indicis de materials lítics, com trossets de fulleta, restes de la talla del sílex i algun tros de quarcita. En general materials atípics, però les característiques del lloc i alguna peça ho daten culturalment. L'indret, batut per tots els vents i on s'acumula la neu, té una climatologia completament adversa i això fa pensar en un poblament o campament temporal, en primavera i estiu.

Pel que fa als costums funeraris d'aquelles gents es té notícia d'una cavitat sepulcral provable, però sols una excavació ho confirmaria. Per ara sols tenim allò que contaven els vells que hi havia «ossos de morts d'una guerra» i unes destrals de pedra que no t'aclarien d'on van eixir, però per proximitat és possible que de la mateixa cova dels ossos.

Alguna troballa solta, com puntes de fletxa trencades, com perdudes per algun caçador que va errar el llançament, tenen la mateixa datació cultural.

El poblament del Bronze segueix les pautes dels altres llocs de la comarca: llocs encastellats, molt escampats pel territori, de defensa fàcil i dimensions menudes, segurament per lluites tribals o el perill de la proximitat relativa de la mar. No falten cavitats amb algun indici, sobretot terrisses, des de les que han pogut fer d'amagatall en temps de perill, quan s'ha volgut passar desapercebut, a les poc importants, sols aptes per a gents ramaderes que ocupen

Planol topogràfic del conjunt rupestre de Gargant (Segons Viñas, Sarrià i Alonso)

els abrics temporalment, en estiu o bontemps, ja que quasi no donen protecció. Passats els anys són les mateixes que han utilitzat els pastors com a malledes i sesters.

Segueixen fent un ús funerari de les cavitats, però estes són menudes i utilitzades com a ossaris o llocs de segon enterrament, i d'això també hi ha alguna dada per confirmar.

Una mostra de poblat pot ser el Morral. El tossal de Marinet el tallen per migdia un seguit de cingles i roquers, com la roca de l'Escala. Per la part oriental hi ha un esperó rocós que domina el mas del Barranc, que es coneix per El Morral, envoltat de penya-segats de bona alçada per totes bandes excepte pel nord. Topogràficament té totes les característiques d'un assentament del Bronze, la qual cosa confirmen les troballes de terrissa feta a mà, pobres.

També la Roca, la punta sobre la qual s'alça el poble, té totes les característiques d'un punt del Bronze i ibèric, però les edificacions de tots els temps cobreixen o ha destruït les restes de poblament. Testimoni d'això són els indicis de terrissa que hi ha pel peu del penya-segat.

És possible que d'aleshores siguin les pintures rupestres que hi ha a Gargant, en la Cova i voltants. Per la seua factura esquemàtica, sobretot engruellats i cercles amb punts, poden ser del Bronze, però són motius simples, i per això intemporals, que alguna vegada, iguals o molt semblants, també es troben ratllats a cavitats on fan estada els pastors.

D'un Bronze final-Ferro antic hi ha indicis, tant en poblats com en cavitats. L'activitat comercial mediterrània, el que es coneix per colonitzacions, influirà fortament sobre estes gents i farà naixer la cultura que seguirà, de forta personalitat.

Tossal de Marinet. En ell hi ha indicis d'ocupació de tots els temps (Foto Max Taurus)

Un poblat del Bronze amb indicis d'una ocupació posterior és el del Collet Roig, a sol ixent del mas de Miravet, en un pujol de la lloma que s'estén cap al barranc Fondo i que té algunes condicions defensives. És un recinte fortificat amb una muralla i una torre en la part amuntera, ara sols un muntó de pedres. Per tot arreu es troben testos de terrissa llisa feta a mà i algun sílex. També algun indici de cagaferro.

Sobre l'altra mena de despulles, les construccions de pedra en sec que tanquen espais de muntanya, tenim el Puntal, en un esperó rocós de la lloma Bernat, endret del mas del Tossal. La part accessible la talla una muralla forta de 2,40 metres d'ample que va des del cingle a unes riscles. En el cim hi ha una muralla més menuda però de pedres més grans, amb una obertura d'accés. Tot recorda una de les tanques ramaderes, més que fortificacions, que hi ha per totes les comarques castellonenques i com passa en quasi totes falten les deixalles o són mínimes.

Com s'ha dit abans la influència mediterrània farà nàixer la cultura ibèrica. Són gents que segueixen en gran part les passes dels seus antecessors del Bronze i primer Ferro pel que fa als seus poblats, però hi ha una disminució de llocs de poblament, com si això reflectira d'alguna forma una crisi demogràfica a zones de les terres altes. Dedicats a l'agricultura i la ramaderia, a més

Mas de Gargant. Al cingle, les balmes on es troben les pintures rupestres (Foto Max Taurus)

fan un ofici de la guerra i els mercenaris ibèrics apareixen en qualsevol lloc on hi haguera un conflicte bèl·lic.

Proper a la població tenim el tossalet de les Forques, un punt típic d'assentament de les gents del Bronze però amb materials que testimonien moltes ocupacions posteriors: Bronze final, Ferro antic, més abundants els ibèrics, amb algun test de campaniana, i indicis de terrisses islàmiques.

Pel que fa a poblament hispano-romà el territori és molt pobre en deixalles, com si el terreny, dur, fos poc atractiu per a aquella gent. A penes un lloc amb indicis i una notícia que corria fa anys pel poble, que parlava de la troballa d'un tresoret de monedes romanes, però que no s'arribà a confirmar.

La moleta de Gargant destaca en el paisatge, entre Marinet i Penyagolosa, sobre la masada del mateix nom. És una fortificació natural, amb una superfície d'uns 105 x 110 metres. En ella criden l'atenció les despulles d'habitatges de pedra seca, fetes de forma que també fan de tanca travessera. Es veuen restes de terrissa feta a mà i pedrenyals, però també indicis de vidres romans i terra sigil·lata, escòries i terrisses islàmiques, etc. Tot testimoni del poblament de la moleta en tots els temps.

L'estructura del poblament medieval islàmic, un punt fort que centra el territori i una abundància relativa de nuclis d'habitatge poc importants, és com

en altres comarques. És una forma de poblament que arriba als nostres dies, fins que el despoblament brutal de la segona meitat del segle xx va deixar buit gran part del territori, sols poblat ara temporalment per gentes que fugen de les ciutats i busquen en masos i pobles els seus llocs de segona residència.

D'eixe temps cal tenir en compte els cagaferriers, testimoni d'una activitat metal·lúrgica, que quan hi ha deixes materials, com terrisses, són islàmiques.

Com va passar en el Bronze, uns temps insegurs, també ara hi ha cavitats amagatall. Les poques restes ceràmiques apunten als temps d'incertesa dels taifes, segurament amb la vinguda dels aragonesos, els mercenaris castellans, el Cid, etc.

Mostres de jaciments d'este temps n'hi ha per tot arreu. Un pot ser el tossal i mola de Marinet, un element molt característic del paisatge. En ell hi ha indicis d'ocupació de tots els temps, des de muralla forta i restes de construcció de pedra seca a indicis de terrisses del Ferro antic, medievals islàmiques, etc.

També a la Noguereta, a l'est del mas, pels bancals ara erms hi ha deixalles de terrisses islàmiques i indicis d'escòries.

Una mostra d'amagatall pot ser el forat Fondo, en els roquers de les roques Llises, que té una boca d'accés en alt i amagada. Segurament és la millor cavitat del terme, amb un bon recorregut, sala gran, bones mostres de formes erosives, clàstiques i bons racons de formacions. Abans, quan a penes es visitava, hi havia testos de terrisses islàmiques pel replà sobre el qual s'obre la boca de la cavitat.

Amb l'arribada de gentes cristianes és possible que hi hagués algun nucli eremític, com en altres comarques. Ho fa pensar un topònim com les Ermites. En aquell indret apartat hi ha alguna cavitat amb indicis molt pobres però que podrien confirmar-ho.

Els masos de Xodos a finals del segle XVIII

Amèlia Cervera Sos
Josep Lluís Viciano Agramunt

POTSER PEL SEU ABANDÓ quasi segur l'arxiu municipal de Xodos va sobreviure a la guerra civil, però ja en la postguerra començà a sofrir agressions, segurament per la deixadesa de qui n'havia de tindre cura; ja en el postfranquisme la cosa empitjora i contenen coses sobre una crema de papers vells, que és possible que l'afectara.

Per amistat amb qui fou receptor d'algun document dels dispersats, l'any 1972 vam poder consultar un manuscrit que portava per títol *Libro padron del termino de la villa de Chodos, que principia en el año 1799*. El document inicialment tenia 400 fulles, però el pas del temps les havia minvades; l'inicia un índex i segueixen les relacions de finques. A més de la meitat del llibre hi ha un subtítol que diu: «Terratinents de las Vila de Chodos y son terme».

Els masos relacionats són:

Mas d'Aicart	Mas de la Lloma
Mas d'Arminyà	Mas de Llorenç
Maset de Baix	Mas de Malusa
Mas del Barranch	Mas de Mallol
Maset del Cabeço	El Molí
Mas de les Calçades	Mas de Montoliu
Mas de la Carrasca	Mas de Miravet
Mas de la Carrascosa	La Noguereta
Mas del Collado	Mas de Paulo
Maset de Dalt	Mas de les Pomerès
Mas de Davall la Roca	Mas dels Posos
Mas de l'Estepar	Mas de les Roques Llises
Mas de la Font	Mas de Sanauja
Maset d'en Fuster	Mas de Sant Cristòfol
Mas de Gargant	Mas de la Solana d'Eroles
Mas de Gillida	Mas de la Vega
Maset d'Ivanyes	Mas de Vela

Mas de la Noguereta (Foto J. L. Viciano)

En el llistat s'inclou el mas de Llac, que en plànols posteriors queda a terme de Llucena. El mas de Gillida és el que posteriorment s'anomenarà de les Mallades.

Hi ha uns quants casos que es fa referència al topònim anterior, com són el mas de la Carrasca, abans de la Lloma de Bernat; mas de la Carrascosa, abans de les Bassetes; mas de Paulo, abans de les Molineres; mas de Llac, abans de Nomdedéu, topònim que ara manté una cova propera; mas de Miravet, abans del Pellegrero; maset de Dalt, abans d'Isac; mas de Montoliu, abans del Collado de Tàrrega; mas de Sanaüja, abans de Penyagolosa; mas de Sant Cristòfol, abans del Recuenco; mas d'Arminyà, abans de Vilagrasa.

Ixen indrets com la Romera, la Teuleria del barranc de l'Aigua, la Teuleria de l'Estepar, etc., que després seran masos, però ara solament ixen en les descripcions dels terrenys. També corral i construccions que no són masos, com el corral d'Otelles, el corral del Collado Vanyó, la caseta de Peret de les Talaioles, etc.

En les notes preses, per la seua proximitat a Penyagolosa o per la relació amb la gent dels masos, vam transcriure quasi totalment algunes anotacions, com les de Montoliu, Gargant, Vela, Sanaüja i les Pomeres, que aporten informació sobre canvi de topònim, propietaris, etc.

Són les que segueixen:

Mas de la Noguereta, detall del dintell (Foto J. L. Viciano)

Mas de Montoliu

Francisco Montoliu

Primo: Manifesta un mas en sos corrals y teñades que olim era de Miguel Aparisi, nomenat lo mas de Montoliu olim lo mas del collado de Tarrega en la partida del dit collado que en ses terres afronta ab lo forat del porch al Barranch y Barranch amunt de Peña golosa asta les terres del mas de Gargant de Pere Gonel y puge ala Roqueta de la Font de la Ombria y ab lo morral dela cova dels Teixos y riscla avant finsal Barranquet del Bacié y ab terres del Collado tambe del mateix y paret avant dret al cami Rel que puge a Peñagolosa ab al terme del Castillo pas Real per mig ab terme de llusena ab los covarchons ab terres de les Roques llises de Ramon porcar, pas per mig. ab terres del mas de la carrascosa al cap de la foyeta de dita Carrascosa y torne al Barranch Negre, y barranch aval torne al dit forat del porch

Mas de Gargant

Pere Gonell

Primo manifestá un mas nomenat lo mas de Gargant ab ses teñades y corrals. y terres situat en este terme en la partida de Gargant que afronta ab terres del mas de Peñagolosa de Ramon Cantavella Notari de Vistabella olim era de Blas Sanauja cab de Roques avant ab Barranch y font del Texuelo y dit Barranch

avall de Penyagolosa fins a el Barranquet que baixa la aigua de la Font de la Ombria y Barranquet amunt. ab terres del Mas de Montoliu y Roqueta avant torne al Barranch de penyagolosa Barranch avall asta lo Barranquet que Baixa del maset del fuster y dit Barranquet amunt fins a hon pase lo cami dela ereta y al dit cami pren roqueta avant y afronte en terres de Ramon Gonell son Germa ab á terres del maset del Cabeso y ombria avall ab al Barranch dela canalega y Barranch amunt ab lo pas que puge pel Maset den fuster y pas amunt asta la Selleta afrontant en terres de Jusep Gonel son germa y salve lo pas dret ala Roca de la Aguila afrontant en terres del mas del Barranch de Juan Aparici, y per la ombria del cabeso en terres del mas de Vela propies de Casimiro Aparici, y collet amun ab terme de Vistabella y torne al cap dela Roca de la llobatera y cap de roques avant afronte ales mallades pas en mig ab á dita font del Texuelo salvant lo pas deles Armites. y los altres pasos y mallades y sesters publicos

Mas de Vella

Cacimiro Aparici

Primo: manifestá un mas en sos corrals y pallisa, situat en lo present terme nomenat lo mas de vela que olim era de Miquel Aparici son Pare; que afronta ab terme de Vistabella ab terres del mas de les Pomeres, ab terres del Mas dels Posos ab terres del mas de llorens pas en mig ab terres del Mas del Barranch al covarcho y al gorgonchet y al Barranch que baixe del mas de Vela y travesa ala punta de la Roca dela covarcha ab terres del Mas de Gargant de Pere Gonell y torne ab al terme de Vistabella.

Mas de Sanauja

Ramon Sanahuja den Blay

Primo: seli carrega la utilitat regulada per lo Mas que posuix arrendat propi de Ramon cantavella Nott. de Vistabella en este terme en la partida del prat de la Rabasa als Collados de peña Golosa, dit vulgarment lo Mas de Blas. eo de Peña golosa, y altres voltes de Sanauja que se encuentre desllindat en los asientos de dit Ramon Cantavella,

Ramon Cantavella Notti. de Vista-bella

Primo: Manifestá un Mas en sos Corrals y teñades y terres, situad en lo present terme en la partida del prat dela Rabasa als collados de penya golosa que olim era de Blas Sanahuja y al present lo posuix arrendat Ramon Sanauja, que afronta ab terme de Vistabella, ab terme del Castillo, ab terme de Villahermosa ab terres del Mas de Gargant de Pere Gonell. pas en mig, ab terres del Mas de Gilida ales Mallades, y torne á dit terme de Vistabella,

Mas de les Pomeres

Dn Dn Juaquin Carrera de Vistabella

Primo: manifestá un Mas en sos corrals y teñades situat en lo present terme en la partida den Marques nomenat lo mas de les pomeres que olim era de Juan Carrera de Vistabella que afronta ab terres del mas de vela de casimiro Aparici Comú de Sen Juan de Peñagolosa ab terres del mas dels Posos de Franco. Prads de Mosquerola ab terres de Joseph Aparici ala cova empoma y va ala calçada

de dita cova ab terres de Chochim Montoliu damunt la Roca ab Morral de les Cerretes, ab terres del Mas dela Solana de Leroles, y ab terme de Vistabella y terme avant torne afrontar ab dites terres del mas de Vela

La Carrascosa

Yttm. Manifestá un altre mas nomenat la Carrascosa situat en lo present terme en la partida dela Carrascosa olim de les Basetes que afronta ab terres del Mas de Montoliu de Franco. Montoliu ab terres del Mas de les Roques lli-ses de Ramon Porcar pas per mig ab terres dela masada de la Noguereta tambe pas per mig y ab antuxans de vila que van los llimites seguint la seguida del pas que ix de la Mallada del collet de Tomas via recta al Barranch Negre y Barranch amunt. ab ales dites terres del Mas de Montoliu sal-

vant pasos, Mallades y sesters publics y continuads en los actes dela Vila = Al mateix Carrera seli carregue per via de renta añal la de vinticet lliures sis sous y set diners per la que cobre del mas de Franco. Montoliu nomenat antigament lo Mas del Collado de Tarrega,

Peiró de Gargant (Foto J. L. Viciano)

Del senyor territorial, duc d'Híjar, ixen el molí i un graner en el carrer Major, este en un afegit de 1804.

Finalment una anotació interessant, que podria ajudar a aclarir el topònim, és la que esmenta l'Argivello. Diu: ... *pas que puge pel Adcevello a la dita cova empoma ...*

Cavanilles, segurament per una mala transcripció de les notes de camp, diu quan parla de la font: *La mejor es la llamada de Adsebecho, que sale entre las peñas calizas del barranco de Chodos.*

Esta forma del topònim és la que li servirà a Coromines per fer l'intent d'esbrinar el seu origen: (*atzabeja*), *car és sabut que sovint negregen molt les terres calcàries*. Però el document clarament diu Adcevello, que la parla popular ha convertit, en menys de dos segles, en Argivello o Arxivello.

***Erodium celtibericum* Pau (Gerani de Penyagolosa)**

Vicent Alonso*

Mentre el contemple entre les pedres de la vora del camí, de l'il·lustre botànic em dius els cinc pètals blancs amb sang de porpra. Després, busquem les taques a les ungles i ens preguntem des de quins ulls els claps d'aquest misteri, en quin moment precís s'han dibuixat els fils de porpra sobre el blanc i el blanc sobre el marró enfosquit de la terra.

Caminem contra els lladrics que vigilen el mas i parlem d'un no-res que ens entristeix.

Podrà la pedra ni cap arbre llegar un sol record? Mirem ací i allà, innocents o enfollits per la paraula. Pels volts de la pallissa, arranjada per mans destres, la llenya aguaita totes les solituds.

Ja amainen els lladrics, que ara són bots, i festes, i un llom grisenc que acaronen. Des del tossal de la Cambreta, el roig sobre els cims llunyans és més fosc que d'habitud. I jo et dic que potser som la mesura de totes les coses. Potser consentim només que l'amor vulnere els límits del nostre cau per entendre altres carícies.

Així tot és nosaltres: la brisa que pertorba el verd de la vesprada, el roig que lentament s'adorm sobre les llomes, o el llamp com un dolor que esgarra el cel i es rebel·la contra tots els silencis. Asseguts sota els pins de la cruïlla, el camí cap a la vall ens en recorda un: al cor del bosc podríem reinventar totes les paraules.

Potser som la mesura de totes les coses, potser volem que tot recorde com nosaltres recordem, i no perdem res si, entre nostàlgies i una llàgrima de consol o de penediment, som capaços de mantenir-ne les deixalles.

Formes del crit contra el temps que, ni del temps mateix, el nostre crit preserva.

* *A Jocs Florals a Cavanilles. Art, natura i poesia.*
Universitat de València, 2005

penyagolosa

anna montero*

1
saüquer

davant la porta,
l'arbre de les bruixes
somia en silenci
la llarga espera

2
tardor

l'or dels aurons
renaix des del fons de la terra,
batut per quins orfebres
oblidats?

3
sota la lluna vermella
d'agost madura el vesc.
al fons de la vall
guarda el teix
el seu secret mil·lenari.

4
setembre

la llum abandona els cims
cada dia més d'hora.
la boira al vespre
és un llençol de silenci
sobre els camps absents
¿tornarem amb la nova primavera?

5
barratges

cada bancal,
un mur que conté
tant de silenci.

6
sortilegi d'hivern.
floreix el bruc
quan ja la terra calla.

* *A Jocs Florals a Cavanilles. Art, natura i poesia.*
Universitat de València, 2005

Pensando en mi cuna

Pablo Montolio*

En unas sierras de España
que Castellón las blasona
cual propietario que ciñe
sus intereses con honra,
está Chodos enclavado
entre montañas, que asoman
cubiertas por su arboleda,
sonriendo juguetonas,
con sus fuentes cristalinas
entonando bellas notas.

Tiene cerros elevados
a una altura asombrosa,
como son el Marinet
y el pico Peñagolosa.

Según la Geografía
describiendo con su norma,
cerca de los dos mil metros
está midiendo, esta sola.

Archivello, Canalecha,
Fontanal y Carrascosa,
cuatro fuentes que en verano
parecen la misma gloria,
como la perla en su plaza,
clara-fina, rica joya,
ofreciendonos tres chorros
de agua fresca y rumorosa.

También su suelo arcilloso
minerales atesora,
y aquellas ricas canteras
nadie gobierna y explota.

Pero no solo montañas
es su hermosura y aroma.
Chodos es también la cuna

de buenos mozos y mozas,
que al murmullo del amor
van cantando alegres coplas,
surgiendo la melodía
entre suspiros que brotan
de un sentimiento serrano
al trinar de las alondras.

Allí teatros no tienen,
tampoco cintas sonoras.
Solo existe un clima sano
que da salud por arrobos.

Aquello es un sanatorio
sin medicinas ni drogas,
donde se vuelve a la vida
como el barco que zozobra
y cuando menos se espera
en la superficie flota.

¡Viva Chodos que es mi tierra
con sus callecitas cortas!
¡Viva su portal bonito,
refugio de nuestra ronda!
fortaleza inexpugnable,
símbolo de la Victoria.

Nunca podré olvidar
a mis colinas y rocas,
donde están mis ilusiones
y mi patria chica heróica.

Al conjuro de la paz
emblema que el mundo añora,
cierran las puertas de Chodos
con un manojo de rosas
enlazado con claveles,
margaritas y amapolas.

* A Flores y espinas. València

La recollida i destil·lació de l'espígol

Recaredo del Molí

NO SÉ EXACTAMENT quan es va començar a aprofitar l'espígol, planta aromàtica ben abundant per camps i costeres del terme de Xodos, per a obtenir-ne l'essència i guanyar uns diners en vendre-la, però mon pare què va nàixer l'any 1912 em contava com de menut ja jugava al molí damunt les garberes d'aquesta herba.

Sobre el quinze d'agost es començava a fer la recol·lecció de l'espígol, l'aguasil feia un bando donant permís per a segar-lo anunciant i el preu de l'arrova¹ què a l'any 1960 era de 15 pessetes, la gent a primera hora del dia següent d'haver-se cantat el «bando» a primera hora ja estava segant, primer els montes del municipi i després les seues pròpies finques particulars, el trasllat del monte a la caldera es feia amb animals, qui els tenia, en cas contrari amb un feix als muscles, es duia a la caldera la qual estava ubicada normalment al Molí, allí es pesava i se li anotava en un «tiquet» que guardava fins al dia del cobrament què era a mitjan collita, si fa o no fa sobre l'1 de setembre i també al final de la campanya, què solia ser el segon diumenge de setembre, venint a coincidir amb les festes patronals què aleshores es feien al setembre, doncs els mossos esperaven disposar d'aquests diners per a convidar a les xiques ja que en acabant de ballar el ball del dolçainer se les convidava a un refresc què consistia en aigua barrejada amb una mena de licor de xarop de maduixa, que es venia a la sala d'entrada de la casa de la tia Bienvenida i els majors compraven algun quilo de carn a ca Joan d'Andreu per a celebrar-ho.

Una vegada l'espígol a la caldera es procedia a la seua destil·lació, de la següent manera:

- la caldera es composava de tres peces, una des del cul fins a la meitat, una altra fins a dalt i per últim la tapa què tancava hermèticament mitjançant unes grapes metàl·liques d'unió a la resta de la caldera i si hi havia alguna petita fuga s'obstruïa amb argila, imagineu-vos un sistema semblant al d'una cafetera exprés, a la part de baix es ficaven uns 200 litres d'aigua, un poquet més amunt hi havia una peça circular i plana

1. Quan es tractava de l'espígol una arrova es calculava com a equivalent a 34 lliures, què equivalen aproximadament a 13 quilograms i 3 quartes.

2. En castellà *jarabe de fresas*. Era un xarop que dit «de fantasia», en realitat un succedani del xarop de maduixa fet amb essències, àcids orgànics i additius.

De dreta a esquerra, Nel-lo Màlia, Julian de l'Aguacil i Antoni del Corralet pesant espígol a la caldera del Molí (1970). (Foto cedida per Julian de l'Aguacil)

què ocupava tot l'ample de la caldera, plena de foradets com si fora una reixeta i damunt de la qual es posaven ordenadament els feixos d'espígol alhora que els encarregats de la cocció anaven saltant damunt d'ells per tal que s'atapiren tot el que fora possible. S'instal·lava la caldera baix dels xops que hi han a la vora de la bassa del molí, aprofitat la pendent que te la muntanya i recolzant-la ben anivellada sobre una paret vertical, de manera que per la banda de baix deixava un orifici que permetia fer foc, la major part de la caldera quedava tanmateix envoltada de terra de manera que només sobreeixia de terra mig metre. L'objecte era fer bullir l'aigua fins que el vapor robava a l'espígol tota la seua essència o, com també l'anomenàvem habitualment, el seu esperit.

- de la part més amuntera eixia un tub galvanitzat o de coure què faria uns 30 metres de llargària i passava per dins la sèquia què porta l'aigua des del rivet a la bassa del molí, la fredor d'aquesta aigua convertia inexorablement el vapor en líquid, al cap d'unes dues hores per l'extrem del tub anaven eixint l'essència i l'aigua juntes i es recollien en un recipient especial on, igual com l'oli es separa de l'aigua, l'essència molt més oliosa quedava al damunt i així es podia recollir a part.

- El rendiment d'una caldera era d'uns quatre litres d'essència quan l'espígol estava en el seu moment de maduració òptim, raó per la qual quan l'espiga començava a fer-se negra i baixava considerablement el rendiment, era el moment en que els encarregats de la caldera decidien deixar de comprar-lo i s'anunciava el tancament de la campanya.

L'essència la comprava una companyia de fora després d'haver guanyat una subhasta celebrada anualment en la qual quedaven inclosos els pagaments a l'Ajuntament per segar als montes del poble, l'arrendament que es pagava al propietari de la finca on s'instal·lava la caldera, l'aigua, etc. Durant molts anys va guanyar la subhasta una companyia representada per un senyor domiciliat a Atzeneta i alguns anys una altra representada per Nel·lo Màlia de Lluçena. Val a dir que darrerament quan ja no es feia al Molí es va instal·lar una caldera prop de la font de La Vega, i una altra a la costera de les Fonts, pel camí del mas de Montoliu, tot açò fins a l'any 1974 o 1975 què es quan va acabar aquesta activitat.

L'empresa adjudicatària assignava preu a l'arrova d'espígol i a l'esperit o essència, de manera que el sou o benefici de l'equip de persones que es feien càrrec de fer funcionar la caldera equivalia a la diferència entre el que pagaven a la gent per l'espígol i el que cobraven de l'empresa pels litres d'essència produïts. Julian de l'Aguasil, Juanjosé d'Ezequies i jo mateix vam formar un d'aquests equips, El tio Benedicto i Cebrian un altre, i a la Vega recorde que van estar Ramon de Pomerès, Julian de l'Aguasil i el ajudave Antonio del Corralet.

Cal dir que en una economia de subsistència bàsicament, on les famílies produïen principalment per a casa, la recol·lecció de l'espígol representava una interessant manera d'aconseguir ingressos en diners i era de fet un complement semblant al que després han estat els ingressos per la «trufa». Hi havia qui en segava més i altres no tant, per exemple recorde el Tio Hipòlito de Malusa, el pare de Jose Maria, què feia per damunt damunt unes 1000 arroves, si més no, i Cebrian creu recordar que un bon any fent-se càrrec de la caldera es van repartir, ell i Benedicto, unes trenta quatre mil pessetes, no cal dir que 17000 pessetes en aquella dècada dels 60 era una suma molt important.

Al respecte us puc contar algunes anècdotes curioses. Hi havien alguns amb molta traça per a carregar els animals, com ara el tio Alonso del más de Paulo què va aplegar a carregar fins a 25 arroves en el seu matxo negre què Cebrian i Benedicto van batejar com el «barco» per l'aspecte tan impressionant que mostrava amb aquella càrrega descomunal i pel moviment que feia balancejant-se a un costat i a l'altre com si el mogueren les ones de la mar. Hi ha també el cas sorprenent del tio Salvador de mas de Caixó, ell i la dona segaven pels voltants del mas de Barranc i en una ocasió van pujar fins a les Coronetes de Marinet amb un feix cadascú però com ella no es trobava molt

De esquerra a dreta, Antoni del Corralet i Julian de l'Aguacil a la caldera de La Vega (1972). (Foto cedida per Julian de l'Aguacil)

be ho afegiren tot al feix d'ell, ella se'n va tornar i ell continuà camí, quan va aplegar al Molí tot carregat l'home quasi no es veia baix d'aquell enorme feix que va pesar a la romana nou arroves i un quarteró.

El joc de pilota a Xodos

Cebrian, *El Fuster*

POTSER ALGUNS DELS que em llegiu us heu preguntat que feia la gent els dies de festa en un poble com Xodos quan encara no hi havien la televisió, el cinema o les discoteques, un poble què es comunicava amb el món per camins de ferradura o, més recentment, per una carretera de terra fins a Atzeneta. Una d'aquestes diversions eren els jocs entre els quals ocupava un lloc destacat el joc de pilota del qual ara us contaré alguns records que conserve amb afecte i alegria, especialment d'aquelles emocionants i divertides partides de diumentge i de les persones que les jugaven.

Diuen els entesos que la pilota valenciana és un joc i un esport propi dels valencians només des de la invasió napoleònica de la península, perquè abans d'aquests fets es jugava en molts altres indrets d'Europa, es veu tanmateix que a París, on per jugar-se amb la palma de la mà li deien joc de palma (jeu de paume), el jugaven els nobles i per aquest motiu la revolució francesa el va prohibir juntament amb altres «vicis de la noblesa», però per alguna raó desconeguda els valencians no vam fer cas d'aquesta prohibició i el vam seguir jugant, per això en l'actualitat es diu pilota valenciana.

Pilota a llargues

Es jugava a pilota en dos modalitats diferents, a llargues i contra la paret, d'aquestes la més vistosa era la de llargues, què a Xodos es practicava al carrer d'Enmig, perquè era pla i tenia una extensió apropiada a la distància a la que podien llançar la pilota els jugadors. Els espectadors es veien la partida des d'un dels extrems del carrer o des de dins del carrer ficant-se als portals de les cases o traent el cap per les finestres i els balcons.

Abans de començar la partida amb un clarió o un troç d'algepsó marcaven una ratlla al mig creuant el carrer des de la porta del tio Ramon de Vicent fins al pany d'enfront, si fa o no fa al punt central del carrer que quedava així dividit en dues bandes de la mateixa llargària. Es feia el saque des de davant de la ratlla marcada, llançant-se la pilota suaument en direcció a la casa que en la actualitat és de la Tia Dolores però havia de passar per damunt d'una vareta què sobreeixia de la paret, una vegada passava la vareta l'altre equip l'

El Dauet. Ajuntament i presó a principis del segle xx. (Foto cedida per Carles de Cebrian)

havia de colpejar per a tornar-la, be de bolea a l'aire o be immediatament després d'haver fet el primer bot en terra, els bots que puguera fer a una finestra o un balcó, o al cap d'un espectador, no comptaven, només comptava el bot que feia a terra. Després de cada joc els equips es canviaven a l'altra part del carrer, de manera que els que havien jugat a la banda del rest en un joc al següent els tocava fer el saque.

Quan es jugava a la modalitat de llargues es comptava per jocs, per a fer un joc calia fer quinze, trenta, val i joc, però si igualaven a val tornaven a iguals a trenta que també deien val i més, així el bàndol que guanyava un joc sempre li treia a l'altre, com a mínim, un avantatge de dos quinze. Açò es pot entendre fàcilment perquè en el tennis, amb lleugeres modificacions, han mantingut aquesta manera de comptar.

Normalment jugaven amb una pilota que en deien de vaqueta, dura i seca, què pesava entre quaranta i quaranta-cinc grams i estava feta amb sis «gallos» de pell de vaca cosits de manera que no es veien els punts per fora. Alguns portaven un guantet que els cobria un tros del palmell de la ma i els permetia subjectar una carta plegada per tal d'evitar que, si s'errava el colp, la pilota deixara una assentada en aquest lloc tan delicat, una assentada era un morat de lenta recuperació què els obligaria a estar sense jugar un parell de setmanes si mes no.

Com he dit abans recorde partides memorables, de vegades jugaven dos per a dos, és a dir, que cadacun dels equips estava format per dos jugadors, però això no era sempre així, també es feien partides de dos per a tres o de tres per a tres. Entre els homens del poble que crec recordar amb més afició i amb traça per a jugar estaven Joaquim el Ferrer, Salvador del tio Arturo, Joan del Saboner, Joan el Fuster, Manuel de Bienvenida, Arturet, Ramonet de Vicent, Odiló de Maria Andreu, Amado, Vicente del tio Sento i altres, però tothom coincideix que el més destacat era José de Lluís sobre tot perquè tenia molt bona esquerra i podia restar els saques arrimat a la paret molt millor que ningú. Per a que funcionaren les partides una figura molt important era el jutge quasi sempre ocupada per Quico Severino, què cantava les faltes i les bones i portava el compte dels quinze i els jocs de la partida.

Val a dir que entre els jugadors hi havien grans rivalitats i eren freqüents, quasi hauríem de dir habituals les disputes per aquest motiu, recorde com després de jugar una pilota difícil o de remuntar un marcador advers, cosa que passava varies vegades cada partida, es quedaven mirant els contraris amb cara de gos dient-los una frase que s'havia posat de moda, «demà m'a-feitaràs». Tot açò formava part de l'espectacle i la diversió de jugadors i espectadors, uns i altres estaven esperant que aplegara el diumenge per a fer la partida o les partides, perquè se'n solia fer més d'una. Sovint es jugava després de missa, però la màxima emoció es concentrava en les partides de diumenge per la vesprada en acabant del rosari què es feia a les quatre, perquè els contrincants es jugaven el berenar a la taverna de Joan del Fuster o a la de Joan d'Andreu, qui perdia pagava, així que el cost del berenar es sumava a la humiliació de la derrota i les dues coses eren ben doloroses. Clar que no li agradava a tothom per igual, tenia entusiastes i detractors, a la casa que rebia les pilotes del saque van acabar ficant unes reixes què en sobreixen més de 10 centímetres de la línia de la paret i encara estan, amb la finalitat de dificultar el joc i tractar que els jugadors buscaren un altre lloc per jugar, perquè mentre estaven les finestres li podien donar varietat al joc però les reixes el feien pràcticament impossible, una pilota en una finestra es pot acabar jugant, amb una reixa ja no es pot jugar quasi mai.

Pilota contra la paret

La modalitat de pilota contra una paret que feia de frontó tenia en canvi més possibilitats de perviure, entre altres coses perquè el frontó era la murada de l'Ajuntament o Casa de la Vila o de «la Sala», però únicament la façana que mira cara a l'Esglesia. Val a dir que a l'espai que hi ha entre el Portal i la Caixa Rural, en l'actualitat ocupat per una font i uns banquetes, hi havien en aquells anys dues cases què feien de murada esquerra i a la part de la dre-

ta hi havia un muret que delimitava com una mena de carrer, per tant, les dues parets i el muret delimitaven el camp de joc què anomenavem el dauet. S'havien deixat de fer partides a llargues però al dauet encara es continuà jugant durant molts anys.

La pilota que utilitzavem per a jugar al dauet estava feta a partir d'una petita boleta de fusta recoberta amb borra i ben embolicada amb fil fins que quedara perfectament esfèrica i finalment coberta i cosida amb pell de badana d'ovella, tampoc no passava de cinquanta grams de pes però no era de vaqueta com la usada per a jugar a llargues, era una miqueta més molla i sobre tot feia un poc més de bot, així que en colpejar a la paret rebotava un poc més que l'altra. Alhora de comptar també era diferent, de manera que no es comptava per jocs si no per «tantos».

La modalitat més freqüent era en partides dos per a dos i a una durada de 16 «tantos», eixa no era tanmateix la més important, la que més ens ha quedat a la memòria és una modalitat que en deiem «l'Orelló», què vol dir una estirada forta d'orella. En aquesta modalitat jugava un contra tots i sempre ens semblava que n'hi havien molts a l'altre bàndol. El que jugava sol tenia sempre el saque i en això estava el seu avantatge perquè el frontó tenia finestres què si es buscaven adequadament la pilota feia mal joc i era més difícil de restar. Quan el sacador feia tres faltes consecutives deiem que quedava «perdonat» de manera que la primera falta que feia a partir d'aquest moment estava penalitzada amb un orelló, és a dir, tots els demás jugadors anaven desfilant i fent-li un estiró d'orella de diferents intensitats i graus de dolor segons qui estirava. En ocasions l'orellut pegava a fugir tot el que li donaven les cames per tal d'evitar el càstig i era perseguit pels carrers del poble. No cal que us diga que sovint guardaves memòria d'aquells que s'havien acarnissat fent-nos l'orelló per si de cas aplegava el dia que li la pogueres tornar.

El final del joc de pilota

Després vingué el futbol, què de mica en mica s'havia anat popularitzant i va anar ocupant aquells moments de diversió i de joc. Anàvem a jugar a la carretera, a l'altra banda de la Font de Baix, a l'estret que anomenem el Canyo, les parets del tall fet a la muntanya per a fer passar la carretera ens servien de límits laterals i evitaven que la pilota se n'anara fora del camp. És cert que tenia els seus inconvenients, com ara que hi havien roques de punta, rípio i cantals, ben desagradables en les caigudes i el que era més greu, desgastadors i desballestadors dels balons, per això prou de temps més tard es va canviar l'estadi, primer al pati de les escoles i després, quan els amos del Prat ens va donar autorització, baixàvem a jugar al Prat de la Vega.

Pilota de vaqueta, pilota de badana i guants (Foto Max Taurus)

Per a constituir cadascun dels equips que havien de jugar dos dels jugadors es posaven encarats i tiraven peuetes fins que el peu d'un d'ells s'acavallava per damunt del peu del contrari, eixe era qui començava a triar de entre el grup dels que ens havíem congregat per a jugar i així alternativament triaven l'un i l'altre fins que cadascun d'ells formava els seu equip.

Els balons, encara que de segona mà, eren de reglament i els compràvem als Lluisos de Vila-real dels que ells anomenaven semi-usats al preu de 70 pesetes per baló, una xifra que estava prou per damunt de les nostres possibilitats així que per tal d'obtenir finançament ens veiem obligats a representar comèdies a la sala de més amunt de l'abadia on hi havia un escenari i cobràvem a pesseta l'entrada. Com aquests ingressos eren insuficients feiem, a més a més, una rifa d'una botella de conyac i una coca feta per les nòvies o les mares, tot plegat ens servia per a vendre tires de 10 números a xavo el número i amb les sobres una subhasta molt divertida, però de tot açò del futbol potser en parlem més un altre dia